

MIROSLAV AKMADŽA, *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, knj. II., 1967.-1990., Lektira d.o.o. - Hrvatski institut za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Kostrena - Slavonski Brod, 2016.

U izdanju Hrvatskoga instituta za povijest, podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje i Lektire d. o. o., povjesničar Miroslav Akmadža objavio je 2016. godine drugi dio knjige pod naslovom *Katolička crkva u Bosni i Hercegovini i komunistički režim*, za razdoblje od 1967. do 1990. godine. Knjiga se sastoji iz tri tematske cjeline koje obuhvaćaju crkveno-državne odnose u razmatranom razdoblju, zatim jugoslavensko-vatikanske odnose nakon obnove diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, te unutarcrkvene sporove i njihov utjecaj na crkveno-državne odnose. U prvoj tematskoj cjelini naslovljenoj *Crkveno državni odnosi* (str. 5-254) autor kroz pet poglavlja: "Promjene u crkveno-državnim odnosima nakon potpisivanja Protokola" (str. 5-25); "Povratak Krunoslava Draganovića u Jugoslaviju" (str. 26-48); "Utjecaj Hrvatskog proljeća na crkveno-državne odnose" (str. 49-101); "Crkveno-državni odnosi od Titove smrti do raspada Jugoslavije" (str. 102-147) i "Predmetna problematika" (str. 148-254), studiozno prati razvoj crkveno-državnih odnosa u razdoblju koje je uslijedilo nakon potpisivanja Protokola između Svete Stolice i Jugoslavije pa sve do raspada jugoslavenske države. Već iz samog naslova prvog poglavlja može se naslutiti kako je nakon 1966. godine nastupilo jedno povoljnije razdoblje u crkveno-državnim odnosima, što je, prema mišljenju autora, bio cilj ne samo Svete Stolice, koja je već na Drugom vatikanskom koncilu najavila zaokret Crkve u "Istočnoj politici", a to je imala priliku i potvrditi na primjeru Jugoslavije, nego i državnih vlasti koje su težile otići korak dalje od potpisanoga Protokola, kako bi ponovo ostvarili uspostavu punih diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, procjenjujući to kao pozitivan iskorak na međunarodnoj političkoj sceni. Dakle, ova obostrana zainteresiranost za suživot na jugoslavenskom prostoru vodila je, s jedne strane, ublažavanju dugo održavane države represije prema Crkvi, dok je s druge strane Crkva tu situaciju koristila za rješavanje postojećih crkvenih problema, vrlo često susprežući se nekih oštrijih reakcija kako bi izbjegla povratak na ranije razdoblje koje je obilježeno njezinim progonom. Međutim, unatoč tim obostranim težnjama za izbjegavanjem ozbiljnijih

konflikata, što nedvojbeno potvrđuje i reakcija vlasti kada je riječ o odustajanju od progona odnosno primjeni Zakona o amnestiji na Krunoslava Draganovića nakon njegova, prema autorovu mišljenju, "misterioznoga" povratka u Jugoslaviju, ipak su ti odnosi u promatranom razdoblju doživljavali kako uspone tako i padove. Stoga autor prezentira niz događaja koji su poremetili taj dugo očekivani pravocrtni sustav odnosa. Osim uhićenja šujičkoga župnika fra Bonifacija Barbarića koje je, zbog nepoštivanja zakonskih propisa, sam izazvao, te afere u Husinu kod Tuzle kada je dvoje nastavnika neopravdano dobilo otkaz zbog prijateljevanja sa svećenikom Lukom Brkovićem, za kojega je zatražen i premještaj u drugu župu, autor ukazuje i na vrlo ozbiljno remećenje odnosa lokalnih i državnih tijela vlasti s Hercegovačkom franjevačkom provincijom zbog tiskanja brošure Široki Brijeg u kojoj se spominju okolnosti stradanja širokobrijeških franjevaca 1945. godine. Drugi moment koji je još više zaoštrio ovaj sukob bio je i prijenos kostiju u širokobriješku crkvu dvanaestorice franjevaca za koje je u svom govoru provincijal fra Rufin Šilić naglasio da su *nevine žrtve i mučenici*.

Novi pozitivni iskorak u crkveno-državnim odnosima bila je uspostava diplomatskih odnosa između Svete Stolice i Jugoslavije, a potom i Brozov posjet papi Pavlu VI. što je svakako trebalo doprinijeti poboljšanju međusobnih odnosa i u zemlji. Međutim, uskoro su uslijedila politička previranja u Hrvatskoj poznata kao Hrvatsko proljeće. Kako se Crkva postavila prema ovim događanjima autor pojašnjava u poglavlju naslovljenom "Utjecaj Hrvatskog proljeća na crkveno-državne odnose". Na temelju donesene arhivske građe autor zaključuje kako se Crkva, unatoč percepcije javnosti, nije u potpunosti distancirala od tih događanja. Iako se većina biskupa, s ciljem očuvanja postojećeg stanja u crkveno-državnim odnosima, zalagala za suzdržanost, držeći da je Hrvatsko proljeće rezultat nesuglasja unutar komunističkih redova, ipak, jedan dio biskupa predvođenih zagrebačkim nadbiskupom Franjom Kuharićem zagovarao je oštriju reakciju u obrani vjerskih i ljudskih prava koja su postajala sve ugroženija slomom Hrvatskog proljeća. Osim toga sve češći medijski istupi protiv vjere i Crkve, te zagovaranje zabrane rada u školi religioznim prosvjetnim djelatnicima rezultirali su Kuharićevom Korizmenom poslanicom iz 1972. godine u kojoj je iskazao svoju zabrinutost kada je riječ o problemima hrvatskoga naroda, te naglasio kako je suživot s drugim narodima "moguć samo u ravnopravnosti, slobodi i poštivanju zakonitih prava i zakonitih dužnosti". Nadbiskup je osudio i pokušaj da se školski odgoj nametne kao promicatelj

ateizma tumačeći to kršenjem prava i sloboda. Očekivano, poslanica je izazvala osudu državne vlasti ocjenjujući je kao tendenciozno posezanja u čisto politička pitanja. Autor nadalje razotkriva i posljedice sloma Hrvatskoga proljeća, kako u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini, naglašavajući kako je unatoč službenoj politici primirivanja stanja, jedan dio političara i državnih dužnosnika krenuo u razračunavanja ne samo s hrvatskim nacionalistima, smijenjenim komunistima, nego i s Katoličkom crkvom, a posljedica je bila uhićenje većeg broja svećenika koji su poneseni nacionalnim zanosom koji put slobodnije naglašavali nacionalne interese. Državne vlasti unatoč reakcijama predstavnika Vatikana ustrajavale su na zabranama pojedinim državnim službenicima da javno izražavaju vjerske osjećaje, a sve više je potencirano potiskivanje svake religioznosti iz odgoja i obrazovanja, dok je naglasak stavljan na širenje marksističkoga učenja. Iz sadržaja ovoga poglavlja zanimljivo je spomenuti i pitanje odnosa crkvene hijerarhije prema Brozovoj kandidaturi za Nobelovu nagradu, te organiziranja Konferencije o europskoj sigurnosti i suradnji (KESS) koja se održavala u Beogradu tijekom 1977./1978. godine gdje autor na temelju dostupne arhivske građe prati cijeli niz akcija koje su državna tijela vlasti poduzela s ciljem zaustavljanja crkvenih krugova da upućivanjem peticije KESS-u skrenu pozornost svjetske javnosti na ograničavanje vjerskih sloboda u Jugoslaviji.

Pretposljednje poglavlje prve tematske cjeline, naslovljeno "Crkveno-državni odnosi od Titove smrti do raspada Jugoslavije" autor počinje Titovom bolešću naglašavajući kako u tim okolnostima ni Crkva nije ostala po strani. Osim organizirane molitve za Tita, usuglašen je i protokol u slučaju Brozove smrti koji je podrazumijevao brzozave sućuti Predsjedništvu SFRJ i predsjedništvu republika, nazočenje crkvenih predstavnika na komemoraciji te imenovanje izaslanstva koje će otići na ispraćaj, a dogovoreno je i da se u vrijeme pokopa na svim crkvama oglase crkvena zvona na pet minuta, te da se prve nedjelje nakon pokopa u svim crkvama održi Misa za domovinu. Autor ovaj dio zaključuje konstatacijom da su državne vlasti ponašanje Katoličke crkve u vrijeme Brozove bolesti i smrti ocijenile manje-više korektnim. Kao razloge novih nesuglasica na relaciji Crkva-Država autor navodi Izjave Biskupske konferencije iz travnja i listopada 1981., te međugorska "ukazanja" koja su državne vlasti, zbog okupljanja velikoga broja vjernika, prvotno okarakterizirale manipulacijom vjernicima "i sijanjem mržnje i praznovjerja pod vidom vjerskih sloboda". Autor u ovom dijelu vrlo objektivno, ne upuštajući se u bilo kakve zavrzlake kada je riječ o unutarcrkvenom razilaženju po pitanju

"ukazanja", prikazuje odnos državnih tijela vlasti prema ovoj problematici, koji se kretao od protucrkvene medijske kampanje, preko zaključka Savezne vjerske komisije da su događaji u Međugorju "izašli [su] iz vjerskih okvira i poprimili politički karakter", do uhićenja tamošnjega župnika fra Jozе Zovke, ali i glavnoga urednika i tajnika duvanjskoga lista *Naša ognjišta*, fra Ferde Vlašića i fra Jozе Križića, pod optužbom za kleronacionalizam i suradnju s "ustašama". Da su vlasti bile veoma osjetljive na spominjanje međugorskih "događaja" i izvan Hercegovine svjedoči i zatvorska kazna od 40 dana koju je dobio fra Berislav Ivan Kasalo zbog spominjanja međugorskih "ukazanja" u jednoj propovjedi na pokopu u blizini Banje Luke. Međutim, autor ukazuje i na zaokret kada je riječ o političkom držanju prema međugorskom pitanju. Naime, s vremenom, kako je broj hodočasnika rastao i državne vlasti počele su razmišljati na koji način se okoristiti dijelom turističke zarade. Ovaj dio oko nastojanja države da dođe do svog "dijela kolača" zaključujem autorovim citatom predsjednika Vjerske komisiji SR Hrvatske Zdenka Svete: "bili bismo budale da ovo devizno ne iskoristimo, jer će Međugorje ići kao svetište s nama ili bez nas".

Drugu polovicu osamdesetih godina XX. stoljeća, kako autor navodi, obilježio je nastavak borbe protiv jačanja utjecaja vjerskih zajednica, što se između ostaloga očitovalo i kroz operaciju *Vran* koju je proveo livanjski centar SDB-a u sklopu koje je veći broj svećenika optužen za "neprijateljsku djelatnost", a franjevački samostan Duvno označen kao "žarište iz kojega se kreira i inspiriše kleronacionalistička djelatnost na ovom području". Jednako spornim situacijama državne vlasti ocijenile su i Prvi susret livanjske mladeži, te tradicionalna hodočašća mladih na Široki Brijeg, koja su zbog pjevanja hrvatske himne, ili odijevanja u znaku trobojnice, ocijenjena kao produžetak "maspoka". S druge strane autor ukazuje i na sve intenzivnije zahtjeve predstavnika Katoličke crkve za određenim "povlasticama", kao što su proglašavanje Božića i blagdana Svih Svetih neradnim danima, veća poštivanja vjerskih i općeljudskih prava zatvorenika, ustrajnost na pravедnosti i zakonitosti u sudskim procesima, itd. Iako se pomaci po ovim zahtjevima nisu očitivali kroza službene zakonske akte, ipak na temelju podataka koje autor donosi, primjerice kada je riječ o svetkovanju Božića (prema donesenim podacima u Duvnu na Božić 1986. godine nije radilo 60 trgovina od ukupno 67, nije radio nijedan matični ured, kao ni 43 ugostiteljske i zanatske radnje) može se zaključiti kako je došlo do određenog stupnja popuštanja.

Posljednje poglavlje prvoga dijela rada, naslovljeno: "Predmetna problematika", autor posvećuje pitanjima koja su bila aktualna u crkveno-državnim odnosima tijekom cijelog razdoblja komunističke vladavine, a riječ je o pitanju vjeronauka, vjerskih škola i njihovih polaznika, povrata matičnih knjiga, slobode tiska, povratka crkvene imovine, iseljenja ustanova i privatnih osoba iz crkvenih prostora, pitanje svećeničkih udruženja, te gradnja novih crkava. Iako je većina ovih pitanja ostala neriješena do samoga raspada Jugoslavije, autor donosi i neka pozitivna promišljanja državnih tijela posebice kada je riječ o vraćanju imovine koju koriste necrkvene institucije i privatne osobe. Tako Vjerska komisija SR BiH 1986. godine konstatira da je osnovni razlog kod većine neriješenih slučajeva povrata crkvene imovine zapravo "gotovo političko sljepilo, neshvatljiva indolencija i pomanjkanje dobre volje" što je dovelo do negativnih reakcija u vjerskim zajednicama.

Kada je riječ o gradnji novih crkava, autor ističe kako je u razdoblju nakon potpisivanja Protokola ovaj proces pokazivao određeni napredak iako se u postupku izdavanja dozvola za izgradnju pribjegavalo raznim administrativnim odugovlačenjima, a na području Hercegovine, prema zaključku autora, na gradnju crkava osim lokalnih tijela vlasti utjecao je i "Hercegovački slučaj". Da je proces gradnje crkava ometan unatoč odobrenju lokalnih tijela vlasti, autor pokazuje na primjeru u Novom Travniku, gdje se gradnji crkve na terenu suprotstavila omladinska organizacija, a onda i vodstvo općinskoga Socijalističkog saveza radnog naroda (SSRN-a). Ipak, bez obzira na sve zapreke, prema podacima donesenim u knjizi, broj crkava u ovom razdoblju znatno je porastao. Prema tim podacima Katolička crkva u BiH 1939. godine imala je ukupno 263 crkve, od kojih je 27 porušeno u ratu, dok je poslije rata izgrađeno 250 crkava i kapela, a obnovljeno 179, tako da je 1979. godine posjedovala 303 crkve i 347 kapela, s tim da je još 20 crkvenih objekata bilo u izgradnji. Hercegovački su franjevci u razdoblju od 1968. do 1975. godine sagradili 21 novu crkvu.

"Biskup Petar Čule i gradnja mostarske katedrale" naslov je podpoglavlja u kojem autor posebno izdvaja dugogodišnji mukotrpan proces koji je biskup Čule vodio kako bi od komunističkih vlasti ishodio dozvolu i lokaciju za mostarsku katedralu. Iako je prvi službeni zahtjev gradskim tijelima vlasti biskup Čule uputio 1959. godine, prema dokumentaciji koju autor donosi u knjizi, uslijedilo je petnaestogodišnje razdoblje dopisivanja, razgovora, sastanaka, pa koji put

i političkih ucjena, tako da je tek 22. travnja 1974. Zavod za urbanizam i komunalnu djelatnost u Mostaru izdao građevinsku dozvolu za njezinu izgradnju. Gradnja katedralne crkve završena je 1980. godine, a završetkom ovoga projekta i biskup Čule povukao se u mirovinu. Sveti Otac zbog Biskupova doprinosa Crkvi imenovao ga je naslovnim nadbiskupom Giufitanskim.

Prateći ulogu svećeničkih udruženja u postkoncilskom razdoblju autor zaključuje kako je njihov značaj znatno oslabio, ali za razliku od Hrvatske, Udruženje "Dobri pastir" nije zamrlo niti je gubilo svoje članstvo, nego je i u ovom razdoblju crkveno-državnih odnosa unatoč protivljenju i mjerama koje je poduzimala crkvena hijerarhija bilo spremno braniti svoje stavove. U tom smislu i na izjavu *Episcopi quidam* koju je 1982. godine donijela Kongregacija za svećenstvo pri Svetoj Stolici, a na temelju čega se ponovo oglasila i Biskupska konferencija Jugoslavije u kojoj je istaknuto da nikakva crkvena društva i udruženja čiji statuti nisu odobreni od mjesnih biskupa ne mogu djelovati, reagiralo je Udruženje "Dobri pastir" koje je ustvrdilo da u radu Udruženja "nikada nije bilo zastranjivanja, niti narušavanja crkvene stege te kao takvo ne može biti tretirano kao antihijerarhijsko, ili kao ono koje pretendira da predstavlja Crkvu, da se protivi ili mimo biskupa upliće u život Crkve te ga se stoga na temelju Izjave ne može smatrati zabranjenim". S druge pak strane, kako ističe autor, državne su vlasti želeći ojačati značaj udruženja, nastojale uključiti što veći broj svećenika u rad SSRN-a, tako da je 1982. godine 250 svećenika u BiH bilo uključeno u ovaj savez, iz kojega su se povukli netom prije raspada Jugoslavije.

Jedno od spornih pitanja između vlasti i hercegovačkih franjevac, koje, čini se, nije uspijevalo ublažiti ni Udruženje "Dobri pastir", bilo je djelovanje svećeničke emigracije, posebice franjevaca Hrvatskog franjevačkoga komisarijata Svete Obitelji u SAD-u, koje je ocjenjeno "neprijateljskom djelatnošću", pa su stoga vlasti svoj odnos prema Provinciji uvjetovale promjenom politike Komisarijata. Međutim, unatoč učinjenim prividnim promjenama u vodstvu Komisarijata, prema pisanju autora, jugoslavenske vlasti smatrale su da uprava Hercegovačke provincije nije dovoljno učinila u razrješavanju ovog pitanja prvenstveno zbog financijske podrške koju je Provincija imala od ove organizacije.

Druga tematska cjelina *Jugoslavensko-vatikanski odnosi* (str. 255-302) sastoji se iz tri poglavlja. "Obnova jugoslavensko-vatikanskih diplomatskih odnosa" (str. 255-265), naslov je prvog poglavlja u kojem

autor prati korake koji su nakon potpisivanja *Protokola* sa Svetom Stolicom vodili uspostavi punih diplomatskih odnosa što je, na obostrano zadovoljstvo, realizirano 14. kolovoza 1970. Da ni ovaj proces nije tekao bez problema autor pokazuje na primjerima nezadovoljstva kojega su iskazale jugoslavenske vlasti po pitanju pripreme proslave kanonizacije Nikole Tavelića, a zaoštavanje odnosa javilo se i zbog članka o kardinalu Stepincu u povodu desetogodišnjice od njegove smrti, objavljenog u *L'Osservatore Romano*. Budući da je ovaj članak preuzeo i *Glas Koncila* vlasti su zabranile njegovo distribuiranje, tako da je na kraju sporni broj *Glasa Koncila* izišao bez devete stranice na kojoj je trebao biti navedeni članak. Međutim, ova kao i druga sporna pitanja, poput pokušaja jugoslavenskih vlasti da utječu na imenovanje biskupa, nisu zaustavili diplomatske procese.

U drugom i trećem poglavlju naslovljenima "Od Titova posjeta papi Pavlu VI. do Titove smrti" (str. 266-284) i "Postitovsko razdoblje jugoslavensko-vatikanskih odnosa" (str. 285-302), autor prikazuje razvoj jugoslavensko-vatikanskih odnosa u posljednjih petnaestak godina postojanja jugoslavenske države. Ovo turbulentno razdoblje započinje Brozovim posjetom papi Pavlu VI. kao još jedan korak koji je obilježio napredak u međudržavnim odnosima. Prema pisanju *Relazioni religiose* ovaj posjet rezultirao je i ukidanjem Brozova izopćenja iz Katoličke crkve koje datira iz vremena pape Pia XII., zbog Titove uloge u Stepinčevu progonu tijekom 1946. godine. Autor u ovom dijelu ukazuje na tri problema koja su još uvijek opterećivala relativno dobre jugoslavensko-vatikanske odnose a riječ je o pitanju neusklađenosti granica biskupija s državnim granicom prema Italiji, pitanju svećeničkih udruženja koja su djelovala bez crkvene dozvole, te za državne vlasti uvijek sporno pitanje svećeničke emigracije, koja je po njihovoj procjeni i dalje djelovala protujugoslavenski. Sa smrću pape Pavla VI. i izborom kardinala Wojtyle za papu, s jugoslavenske strane nastupilo je razdoblje određene suzdržanosti i opreza. Nesigurnost jugoslavenskih komunista kada je riječ o stavu i potezima novoga pape Ivana Pavla II. prema Jugoslaviji autor iskazuje govorom jednog od vodećih jugoslavenskih dužnosnika, Jakova Blaževića: "Papa daje ovu ili onu izjavu, blagoslovi nesvrstane i nama dosta. To je veoma opasna hipokrizija, nama je manje bio opasan Pio XII. Bio je jasniji, bio je fašistički papa. Ali ovaj je drugačiji... Da li je to pomoć nesvrstanosti ili je to pokušaj 'poloniziranja' svijeta? Za mene je ta Papina politika veoma opasna, ona je pokušaj da on postane rukovodeća politička snaga svijeta".

S Brozovom smrću jugoslavensko-vatikanski odnosi postaju još zategnutiji, bez obzira na činjenicu što je u kolovozu 1980. Predsjedništvo SFRJ uputilo službeni poziv Papi da posjeti Jugoslaviju. Međutim, Papina odlučna namjera da taj posjet ostvari u listopadu 1984. ili početkom 1985., nije optimistično prihvaćena u državnim krugovima. Naime, u postojećim uvjetima kada je zemlju već zahvatila gospodarska kriza, te sve intenzivnija politička i nacionalna previranja, Papin posjet, prema procjeni vlasti, bio bi "vjetar u leđa" Katoličkoj crkvi, u smislu njezina jačanja položaja u društvu, a onda i utjecaja na političke prilike u zemlji, što je za vlast bilo nedopustivo. S druge strane povlačenje poziva izazvalo bi negativne reakcije kako domaće tako i inozemne javnosti, pa se stoga izlaz tražio u stalnom odugovlačenju i raznim uvjetovanjima poput popustljivosti biskupa prema državnim vlastima, tako da je Sveta Stolica tijekom 1985. godine odustala od inzistiranja na realiziranju Papina posjeta.

Autor knjigu završava tematskom cjelinom *Unutarcrkveni sporovi u svjetlu crkveno-državnih odnosa* (str. 303-350) u kojoj razmatra "Hercegovački slučaj" (str. 303-331), koji datira još iz 1899. godine a odnosi se na spor vezan za provedbu Dekreta Svete Stolice o preraspodjeli župa između svjetovnog svećenstva i franjevacu u hercegovačkim biskupijama, te "Slučaj Haljinići" (str. 332-350) gdje je riječ o sporu koji je izbio između franjevacu u Kraljevoj Sutjesci i Vrhbosanskog ordinarijata zbog odluke o osnivanju nove župe Haljinići koja je povjerena svjetovnom svećeniku. Kada je riječ o odnosu državnih tijela vlasti prema ovim sporovima, autor ističe njihovu načelnu suzdržanost, tretirajući ovo pitanje čisto crkvenim, što je s njihove strane i naglašavano u kontaktima sa sukobljenim stranama, iako su nekim svojim postupcima pripomogli produbljenu sukoba, svjesni da on vodi slabljenju i diferencijaciji Katoličke crkve.

Na kraju knjige nalaze se Prilozi u kojima su donesena dva do tada neobjavljena iskaza Krunoslava Draganovića koje je dao komunističkim istražiteljima: *Iskaz od 28. listopada 1967.* (str. 357-389) i *Iskaz od 30. listopada 1967.* (str. 390-426). Nakon priloga autor donosi Popis predsjednika bosansko-hercegovačke i Savezne Vjerske komisije od 1945. do 1990. (str. 427), te popis korištenih izvora i literature (str. 428-431), popis kratica (str. 432-433), kazalo imena (str. 434-443) i sadržaj (445-447).

Miroslav Akmadža, povjesničar koji je svojim dosadašnjim istraživačkim radom potvrdio svoju opredijeljenost za sustavnu analizu položaja Katoličke crkve u vrijeme jugoslavenske komunističke vla-

sti, i ovaj svoj uradak posvetio je istoj tematici, ali na specifičnom bosansko-hercegovačkome području, i to u jednom vrlo turbulentnom razdoblju postojanja jugoslavenske države. Autor na temelju veoma bogate arhivske građe donosi široku lepezu tema koje su, nakon potpisanog Protokola, a onda i ponovne uspostave diplomatskih odnosa sa Svetom Stolicom, utjecale na kreiranje državne politike prema Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini, pri tome ne susprežući se u razotkrivanju činjenica, događaja ili pak osoba koje su, bilo s jedne ili s druge strane, utjecali kako na uspone tako i na padove u kreiranju jedne "miroljubivije" faze u crkveno-državnim odnosima. Prema tomu, ova knjiga, temeljena, kao što rekoh, najvećim dijelom na bogatom arhivskom gradivu, iako se autor, kako je i sam naglasio u predgovoru prve knjige, manje bavio njegovom detaljnijom analizom, usmjeravajući se više na prezentiranje dosad neobjavljenih podataka, bez sumnje predstavlja vrlo značajan doprinos hrvatskoj i bosansko-hercegovačkoj historiografiji u rasvjetljavanju, danas u javnosti često polemiziranih tema Crkve i bivše države, ali i odnosa crkvene hijerarhije i redovništva u Bosni i Hercegovini.

Marina Beus